

Sarolta PÜSÖK¹

Vallástanítás mint szent kötelesség

Abstract. Religious Education as a Sacred Duty.

The following study deals with one of the most important tasks of the Christian community, namely conveying Christ's message of joy to children, with particular reference to the situation of the Reformed Church in Romania. The first half of the study looks back on three and a half decades of religious education in schools since the change of regime, focusing in particular on the initial period, which was marked by a kind of crisis intervention, with the rapid reorganization of activities that had been banned during the communist era, despite the lack of even the most basic resources. The second subchapter discusses issues related to the development of infrastructure, teacher training, and the development of religious education curricula. The third subchapter primarily reflects on the major changes occurring at the societal level and how intergenerational differences and postmodern challenges affect education. The second half of the study analyses the closely related areas of religious education separately for the sake of clarity: family, congregation, and school. It attempts to outline the future directions of current experiences.

In addition to social changes affecting families, the vulnerability of families must also be taken into account. Despite all this, the family remains the most important arena for religious education, which young parents need to be made aware of.

¹ Habilitált egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár; e-mail: sarolta.pusok@ubbcluj.ro.

Congregations have an ancient tradition of religious education for children, but recent worrying trends should not be ignored. Among these, the study highlights the phenomenon that many parents no longer require the children's programmes offered by the congregation because they are satisfied with religious education in school. Following this diagnosis, the only viable path forward is to make these opportunities more attractive, not least through improvements in the marketing of spiritual values.

The third area seeks answers to the question of what constitutes a good denominational school, while also reflecting on religious education in state schools. In Romania, everyone has the right to raise and educate their children according to their own traditions. Beyond the legal framework, the goal remains to ensure the quality of education, to promote acceptance of others and to encourage children to stand up for their own beliefs, in such a way that religious education is both child-friendly and Christ-centred.

Keywords: religious education at school and church, confessional marketing, Reformed tradition

Bevezetés

Életünk színtere olyan kérdésekkel szembesít, amelyeket érdemes tisztázni, ha nem szeretnénk, hogy mások válaszai legyenek mérvadóak a református közösség számára is. A posztmodern utáni társadalmakban gyakran megkérdőjelezzük az addig elfogadott intézmények, eljárások, gyakorlatok létjogosultságát. A feleletek során nagyon komolyan oda kell figyelni arra is, hogy a kérdőjelek egy része nem is a dolgok eredeti formáját és lényegét illeti, hanem inkább azokat a torzókat, amivé időközben lettek, s így egyben önvizsgálatra is készítetik a válaszadót. A vallástanítás esetében is kérdések özöne sepert végig az egész kontinensen, amelyből Románia sem maradt ki. Kíméletlen kritikák³ és válaszreakciók fémjelzik azt az időszakot, amely az uniós csatlakozást követően, a 2015-ös tanügyi rendeletet megelőzően bontakozott ki, és egyes felekezeteknek voltak

³ ENACHE, Smaranda (szerk.) (2007): *Educația religioasă în școlile publice, promovarea interesului superior al copilului în educația religioasă. Monitorizarea educației religioase în școlile publice din România*. Târgu-Mureș, Editura Pro Europa. https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/liga-pro-europa/educatia-religioasa-scolile-publice_2007.pdf.

is olyan visszas eljárasai, amelyek még indokoltta is tették a bírálatot. A módszertani és pszichopedagógiai kérdéseket a gyakorlati teológia tárgyalja, de a rendszeres teológia sem maradhat adós azzal, hogy az új nemzedékek Istenhez vezetésének feladatát újraértelmezze a kortársak számára.

Az iskolaügyi kérdések talán sohasem voltak egyértelműek. Ha minden nemzedéknek nem is, de a korszakváltóknak mindenképp időt kellett szánniuk arra, hogy sokrétű elemzéssel próbálják világossá tenni ezirányú teendőiket. A világ változásai mindig szükségessé teszik, hogy a felnövekvő nemzedék képzése a változásokból eredő újabb kihívásokra is felkészítsen. A tizenhetedik század közepén a nagy kolozsvári pedagógus előd, Apáczai Csere János, kollégiumi székfoglaló beszédében elsősorban a minőségi oktatást nyújtó iskolák felállítását, a szélesebb néprétegek művelését sürgeti. Beszédének címe azóta is számos oktatásügyi kiadványban visszaköszön; a jelen tanulmány szempontjából is kézenfekvő volna, hogy a régi címet parafrázálva a „vallásoktatás fölöttébb szükséges voltáról” értekezzünk. A hajdani református iskolaszervező gondolataitól ez sem lenne távol, hiszen számára még egyértelmű, hogy iskola és vallástanítás elválaszthatatlanul egybe tartoznak. Értekezésében sajnálattal állapítja meg a reformációt megelőző századokról az iskolák elhanyagolását, amely a nép tudatlanságához vezetett, olyannyira, hogy amiként egyik magasrangú római főpap fogalmazott, ha nem jön a reformáció, „arra is rávették volna a népet, hogy szénát egyék”. Apáczai következő mondatai nem pusztán a nagy reformátor érdemeiről szólnak, hanem a protestáns művelődéspolitikai alapjaira mutatnak rá: „Mit tett tehát Luther, mit tettek a mi reformátoraink, hogy ezt a barbárságot elűzzék és kiirtsák saját hazájukból? Ugye hogy iskolákat nyitottak mindenfelé, megszervezték a katekizmustanítást: ezt aztán utódaik nagy szorgalommal folytatták mind a mai napig.”⁴ A betűvetés elsajátításának elsődleges célja pedig a katekézis lehetővé tétele volt – ezáltal mindenki számára hozzáférést kívántak biztosítani a hit alapelveihez, azaz létfontosságúnak tartották, hogy minden embert Istenhez vezessenek.

Az alábbi tanulmány első része három alfejezetre bontva felidézi az utóbbi ennek a vallástanítással kapcsolatos főbb irányvonalait, kihívásait, elsősorban a romániai reformátusság helyzetére vonatkozóan. További témaszűkítés azon a ponton is jelentkezik,

⁴ APÁCZAI CSERE János (1656): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*. Kolozsvár, 1656. november 20. <https://mek.oszk.hu/05000/05038/html/gmapaczai0002.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).

hogy az intézménytörténeti részeknél csak a jelenleg egyetlen romániai református vallásánárképző intézményre vonatkozó adatok jelennek meg tétélesen. A második rész próbál az időszerű kihívásokra néhány jövőre mutató válaszkísérletet felmutatni a vallásos nevelés hármasszintere mentén (család–gyülekezet–iskola), amely túlmutat a regionális és felekezeti sajátosságokon.

1. A református vallásitanítás helyzete az utóbbi három és fél évtizedben

1.1. Első szakasz, a krízisintervenció időszaka

Az 1989-es változásokat követően a lakosságot Románia-szerte eufórikus hangulat, a tenni akarás vágya jellemezte. Évtizedes elnyomás, cenzúrázás után végre elérkezettnek érezték a pillanatot a reformátusok is, hogy az évszázados múltra visszatekintő iskolahálózatukat visszaszerezzék, és az állami iskolák tanterveibe is visszakerüljön a közel negyven évig száműzött vallásóra. Az előbbieken terén csak félsikerrel jártak, mert pusztán kilenc kollégiumot sikerült újraindítani, az elején azokat is csak az ortodox középiskolák papi szemináriumok analógiájára.⁵ Számos iskolaépületet, több más elkobzott ingatlanhoz hasonlóan máig nem kapott vissza a Romániai Református Egyház. Az iskolai vallásitanítás tekintetében azonban a kisebbségi egyházak és a többségi ortodox közösség akarata egybecsengett, egyhangúan kiálltak a vallásitanítás visszavezetése mellett. A közös hang részben azzal is magyarázható, hogy az iskolai vallásitanítás egy nyugati modellnek számított, még akkor is, ha a vasfüggöny⁶ innenső oldaláról akkor még nem látszott, hogy időközben a nyugati társadalmakban maga a vallásitanítás folyamata is nagymértékben szekularizálódott, és csak töredékeiben azonos egykori önmagával. A felszabadult posztkommunista ország annyira hasonlítani akart a nyugati világgal, hogy az illetékes

⁵ A görögkeleti (ortodox) térségben kevésbé voltak elterjedve a nem egyházi személyzet képzésére szánt oktatási intézmények, nem volt jellemző a nyugati keresztyénységben annyira megszokott világiak számára kiépített egyházi fenntartású iskolarendszer.

⁶ A vasfüggöny mintegy 260 km hosszan húzódó kerítés volt, összetett határvédelmi rendszer Magyarország és Ausztria között, amely megakadályozta az országok közötti szabad határátkelést. Sopronban és környékén több múzeum is őrzi a sötét korszak emlékét. Lásd: <https://www.sopronikirandulas.hu/sopron/paneuropai-piknik-emlekhely.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).

döntéshozó testületek közvita és magyarázkodások nélkül, azonnali hatállyal bevezették a romániai iskolákban a kötelező tantárgycsomag részeként a vallástanítást. A vallásórákat kezdettől a tanulók felekezeti hovatartozása szerint szervezték, legalábbis ahol a gyereklétszám lehetővé tette külön felekezeti csoportok kialakítását.

Az első éveket egyfajta bizakodó naivság is jellemezte, hiszen különösen azok az iskolaszervezők, akik a II. világháború előtti vallástanítási modellt személyesen is megtapasztalhatták, paradigmaváltás nélkül próbálták ott folytatni, ahol abbamaradt. Az elején senki nem számolt azzal, hogy a kommunista „örökség” 40 éve feldolgozatlanul hever, és közben óriási sebességgel érkeznek a felbomló határokon túli posztmodern világ impulzusai is. Ugyanakkor nagyfokú lélekjelenlétet tanúsítottak dacára annak, hogy a változásokkal érkező lehetőségek szinte eszköztelenül találták őket; az erőforrásaik átcsoportosításával, krízisintervenciószerűen cselekedtek.

Mára már történelem az a sok ötlettel, néhol vakmerő megoldás, amelyek segítségével az új lehetőségek kibontakozhattak. Kolozsváron például a Református Kollégium újraindítása végett, a bezárás előtti gyakorlat szerint, szinte az egész Erdélyre és Partiumra kiterjedő felhívással toborozták a hajdan egyik legrangosabbnak számító iskolaközpontba a tanulni vágyó ifjakat, de csak az ódon, szinte használhatatlanságig lelakott iskolaépületet kapták vissza, a hozzá tartozó bentlakás, tágas udvar és kiadásokat fedezni tudó ingatlanok nélkül. Ősszel a tanítást mégis elkezdték, a távolról érkező diákok egy része a püspöki lakosztály tágasabb szalonjának a földjére helyezett matracokon aludt, majd még sokáig bérelt épületekben. Az infrastruktúra hiányát a Református Tanárképző Kar első évtizedének nomád élete is jól tükrözi.⁷

Az infrastrukturális nehézségeken túl a humán erőforrás, azaz a szakképzett tanerő hiányával is szembe kellett néznie a vallástanítás beindítóinak. 1990 első hónapjaiban mindennek ellenére szinte minden magyar református gyermek számára biztosítani tudták a vallásórát. Az első időszakban lehet, hogy kissé hályogkovács módra jártak el,

⁷ Kezdetben a Protestáns Teológiai Intézet három első emeleti tantermében tarthattak órát, miután a lelkészképzés órarendje szerint azok délután felszabadultak. A titkárság az első dékánnak az ugyanabban az épületben levő tanári szobájából alakult át, és közel egy évtizedig ott is működött. A kínos helyhiányt a szomszéd egyházi épület nagyobb méretű tanterme sem oldotta meg, míg 2000-ben az állami egyetem költségvetése tette lehetővé, hogy más egyetemi karokkal osztozva egy több tantermet és dolgozószobát biztosító belvárosi ingatlanba költözhessen a Horea útra.

hiszen az iskolai vallásórákat elvállaló lelkipásztoroknak nem volt pedagógiai végzettségük, a lelkes fiatal papnékból, paplányokból és ifisekből verbuválódott tanerők pedig a formális teológiai képzésnek is híjával voltak, de bevállalták, hogy a teológiai tanárok és képzettebb lelkipásztorok által négy helyszínen elindított tömbösített, zömében hétvégi kurzusokra eljárnak.⁸ Mi volt a siker titka? Felismerték, hogy krízishelyzetben gyorsan kell cselekedni, és ehhez társult egy olyan elkötelezett odaszánás mind a tanárok, mind a gyerekeket iskolába küldő szülők részéről, amely csodákra volt képes, és kialakította a vallásórák többi tantárgyhoz hasonló szervezési ritmusát, módszertani felépítését, tartalmi gazdagságát, hiszen a folyamat alanyai is állandóan képződtek és fejlődtek. Mindennek a protestáns vallástanítási hagyományokhoz való ragaszkodáson túl a missziói parancs „...tegyetek tanítvánnyá minden népet” (Mt 28,19) lendülete és a minden élethelyzetre kiterjedő érvényessége adta meg a teológiai alapját.

1.2. Második szakasz, az intézményépítés, szakmai megerősödés korszaka.

Sarokszámok: (1993/2005/2019)

Az alábbiakban ideális lenne egy részletesebb iskolatörténeti kitekintő, amely az összes romániai református tanintézményt magába foglalja, de erre egyfelől azért sincs lehetőség, mert a jelen tanulmánynak nem is célja egy ilyen jellegű átfogó leírás, másfelől a református vallástanárképzésnek a szerző által személyesen is megtapasztalt folyamataira a hitelesség jegyében és az *oral history* adta lehetőségek miatt tudatosan több teret szánunk.

A színvonalas iskolai vallásoktatás biztosítása érdekében egy pillanatig sem volt kérdés az iskolaügyben döntéseket hozó egyházi vezetők számára, hogy ehhez elsősorban a megfelelő tanárképzést kell biztosítani. Egyházunkban régi modell, hogy a teológusképzés és az általános egyetemi képzés szétválását követően sem szabad az egyházi és a világi pályára készülőknek túlzottan eltávolodniuk egymástól. A 19. század végén Szász Domokos püspök is azzal a szándékkal hozta fel Kolozsvárra és helyezte központi helyen megépített, korszerű épületbe a teológusképzést, hogy a hallgatónak módjuk legyen az akkor indult Ferencz

⁸ Kezdetben Kolozsvárt, Nagyváradon, Marosvásárhelyen és Zilahon tartottak képzéseket. A két utóbbi hamarosan beleolvadt az első két helyszínen elindított képzésekbe. Kolozsvár az állami egyetemhez csatlakozás, Nagyvárad az egyházi egyetem (Partiumi Keresztyén Egyetem) létrehozása által tudta biztosítani a vallástanárképzés állami akkreditálását.

József Tudományegyetem által kínált képzéseket részben vagy egészben igénybe venni.⁹ Az alapgondolat nagyszerű, hiszen a mindenkori lelkésznek és a vallástanárnak a világi értelmiségiekkel vállvetve kell dolgozniuk ugyanabban a közegben, ugyanannak a népnek a körében. Protestáns körökben mindig is mérvadónak számított a krisztusi főpapi imájának az a szakasza, amely szerint az övéit nem akarja a világból kivenni, hanem az ottani helytállásukért könyörög (Jn 17,15). Ideális helyzetben, szabad világban a teológia és tudomány párbeszéde már az egyetem falai között elkezdődött, és a két terület kölcsönösen megtermékenyítette egymást.

A rendszerváltást követően egy ideig mégis felülkerekedett a református egyházban az a kiábrándulásból fakadó elképzelés, hogy jobb lesz az utánpótlásképzést mind a lelkészek, mind a vallástanárok esetében saját intézményben végezni, mert nem tudtak bízni abban az államban, amely a kommunista elnyomás éveiben a lelkészképzésbe túlságosan beleszólt. A vallástanárok képzésére létrehozott fakultás vezetői azonban érzékelték, hogy a tanárjelöltek számára rendkívüli lehetőséget jelentene az állami egyetemhez való csatlakozás, hiszen a dupla szakképesítés sokkal nagyobb elhelyezkedési lehetőséget kínálna a végzettek számára. Utólag az is bebizonyosodott, hogy érdemes volt ilyen szempontból bizalmat szavazni az akkor még törekény új demokratikus rendnek.

Korszakalkotó lépés volt, amikor 1993-ban a kolozsvári református vallástanárképzés csatlakozott a Babeş–Bolyai Tudományegyetemhez,¹⁰ létrehozva ezzel az egyetem negyedik karát teológiai domíniumban, amely a többi felekezetéhez hasonlóan kettős szubordonációval működik, azaz egyszerre tartozik a rektor és a püspök vezetett intézmény felügyelete alá. A hallgatók részére, a második szakon túl, kezdettől biztosítva volt az egyetem minden hallgatója számára felkínált ún. pedagógiai modul elvégzése, amely folyamatosan lépést tart a nevelés-oktatás területét érintő változásokkal. Az első évtized végére a vallástanárképzés tanmenetében a teológia domíniumában is számos olyan pszicho-pedagógiai tantárgy jelent meg,¹¹ amelyek többletet jelentettek a közös pedagógiai tantárgycsomaghoz képest.

⁹ LUKÁCS Olga (2023): A vallástanár változásainak századai: lelkész–iskolamester–kántortanító, In: Lukács Olga (szerk.): *HITTEL és TYUDOMÁNNYAL, A Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar 30 éve a Babeş–Bolyai Tudományegyetem keretében*. Kolozsvár, Multiradix. 21.

¹⁰ Az intézmény történetéhez lásd bővebben: PÉTER István (2023): Visszatekintő az elmúlt harminc évre, In: Lukács Olga (szerk.): *HITTEL és TYUDOMÁNNYAL, A Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar 30 éve a Babeş–Bolyai Tudományegyetem keretében*. Kolozsvár, Multiradix. 25–38.

¹¹ Az addig is tanított Katekétikán túl külön Neveléstörténet, Neveléstudomány, Pszichopedagógia.

Az újabb sorsdöntő korszakváltást a bolognai rendszerre való áttérés jelentette 2005-ben. Az új rendszer által előírt szerkezeti változást (a képzések három szakaszra osztása) aránylag könnyen sikerült bevezetni, de a kettős képzések megszüntetése óriási érvágást jelentett minden vallásdidaktikai szaknak, hiszen épp ez volt a legvonzóbb a tanári pályára készülő ifjak számára. Az új felsőoktatási rendszerhez kapcsolódó pedagógiai szemlélet nem volt teljesen ismeretlen a Református Tanárképző Kar oktatói és hallgatói számára. A holland testvérkapcsolatok révén a zwollei Gereformeerde Hogeschool által biztosított képzések jóvoltából a fiatal oktatók egy része már évek óta gyakorolta a kompetenciaalapú oktatási tervek kidolgozását, és ezt általában sikerült úgy megvalósítani, hogy a fontos tartalmak, kognitív ismeretek se sikkadjanak el. Maga a rendszer is megkövetelte, de a tapasztalati tények is igazolták, hogy a tanárközpontú oktatásról fokozatosan át kell térni a diákközpontú oktatásra. Egyfelől azért, mert a bejövő hallgatók évről évre sokat változnak, másfelől azért, mert a korábbi évekhez képest a tanár immár nem az egyetlen információforrás, mivel azonban nem veszíti el jelenlétének fontosságát, amennyiben képes átvenni egy újabb szerepkört, az edző, a facilitátorszerepet, amely segít eligazodni a hallgatónak a minden irányból rázúduló információk tömkelegében. Ezeknek a képzéseknek köszönhetően a hallgatók már az egyetemi évek alatt gyakorolhatták a csoportmunka fontos elemeit, amelyeknek később az osztályteremben óriási hasznát vették. Ilyenként a kar által biztosított képzéseken és továbbképzéseken résztvevő protestáns vallásatanárokat sem érte váratlanul a maguk helyén a közoktatási törvények, rendelkezések által bevezetett számos változás, és a nemzeti kerettantervek kidolgozásánál mindig példásan jó munkát tudtak az asztalra tenni. Ennek talán a legnagyobb hozadéka, hogy ezek a tantervek egyszerre tudnak megfelelni a tanügyi elvárásoknak (kompetenciafejlesztés, a gyermekek aktuális életkori sajátosságainak megfelelő, gyerekszerű oktatási módszerek, gamifikálás) és annak az egyházi elvárásnak, hogy a tanórák továbbra se mellőzzék a bibliai alapokat, és legyenek egyszerre gyerekszerűek és Krisztusközpontúak.

A legutóbbi sárokszám kétségkívül a 2019-es Covid járvány. A világjárvány globális kihívása a tanárok számára az volt, hogy miként haladjanak a tananyaggal a karantén idején. A felsőoktatásra és közoktatásra egyaránt vonatkozó rendeletek kész tények elé állították mind a tanárokat, mind a diákokat, hiszen egyik napról a másikra kellett áttérni az online oktatásra. A technikai eszközök, az otthonokban kialakított munkateretek csak az érem egyik oldala voltak, de nyilván a legnagyobb kihívást az eszközök használata

jelentette. A szintén online tartott továbbképzések, szakmai megbeszélések már az első hónapokban igazolták, hogy vallástanáraink példás gyorsasággal tudtak alkalmazkodni az új helyzethez, és a Covid utáni időszakban is megőrizték az online tanítás jó gyakorlatait. Az első időszak bosszantó nehézségei végül is eltörpülnek ahhoz képest, hogy a gyerekek, de a felnőttek is körében végzett missziónak milyen új lehetőségei tárultak fel, és váltak gyakorlattá. Természetesen az elzártaságból fakadó lelki traumákat is látnunk kell, ezeket nem szabad bagatellizálni. Végso soron ebből is érdemes tanulságként azt az általános tapasztalatot tovább vinni, hogy az online felületek egyoldalú előrenyomulása, a személyes kapcsolatok hiánya nem jó út, amelynek ellensúlyozására éppen a vallásórák közösségépítésre irányuló tevékenységei, spirituális többletet nyújtó alkalmi jelenthetnek kiutat.

1.3. Reflektálás – az elemzés, újratervezés, finomra hangolás ideje

A rendszerváltás után három és fél évtizeddel a vallástanításhoz kapcsolódó intézményrendszer kiépítését követően megérett az idő a reflektálásra, a megtett út elemzésére, az esetleges fiaskók tanulságainak a levonására és a kevésbé járható utak újratervezésére. A minisztériumi rendeletek nyomán a vallástantervek állandó frissítése és a tanerő képzésére hivatott felsőoktatási intézmények periodikus újraakkreditálási folyamatai kötelezik is az illetékeseket, hogy a fenti lépéseket megtegyék. Az alábbiakban elméleti síkon próbálunk rámutatni néhány olyan társadalmi szintű változásra, amelyek a legjobban működő oktatási stratégiák esetében is szükségessé teszik az újragondolást, a finomra hangolás mozdulatait.

Az elsőszámú kihívást az iskolába érkező tanulók körében jelentkező változások jelentik. Az előző század második felében és századunk első negyedében olyan gyors iramban fejlődött a világ, különösképpen a technika terén, hogy az emberek életmódja radikálisan megváltozott, ami maga után vonta az egyes nemzedékek közötti különbségeket. Korábban évszázadok teltek el úgy, hogy egyik nemzedék mit sem különbözött a másiktól, a valóban nagy horderejű változások azonban (pl. a tűzcsiholás felfedezése, nomád életmódról a letelepedett életmódra való áttérés vagy a társadalom szerkezeti változásai) mindig is a generációk közötti szakadékhoz vezettek, amelynek talán a legelső lenyomatai a mítoszok

által megörökített istennemzedékek közötti harcok.¹² Míg az iskolákban a II. világháború előtti nemzedék még palatáblán tanult írni, addig a mai gyermekek okostáblák, táblagépek segítségével ismerkednek az ábécével. Amazoknak pislogó lámpás vagy a tűz lángja mellett mondták el nevelőik mind a tündérmeséket, mind a közkincként kezelt bölcs tudnivalókat, mind a saját maguk által átélt élményeket, és ezek meseszerűen olvadtak össze tudatukban egy bizonyos mértékig szent világgá. A mai gyerekek sokszor a felnőttek nélkül, okostelefonnal a kezükben navigálnak világokon át a virtuális térben, ahol bármilyen információt elérhetnek. Mára a generációkutatás egyik komoly kutatási ágga vált, és már azzal nagy szolgálatot tett a pedagógia számára, hogy a hangsúlyozottan eltérő vonásokat mutató nemzedékeket néven nevezte (csendes vagy veterán generáció, a baby boomerek, az X, az Y, a Z, az alfa- és béta-generáció). Jelen tanulmánynak nem tárgya ezek jellemzése, de témánk szempontjából is fontos tudni, hogy az utóbbi három nemzedék már ún. „digitális bennszülött”-nek minősül, aminek főként abban jelentkezik a pedagógiai vonzata, hogy teljesen más munkamódszereket igényelnek ahhoz, hogy odafigyeljenek, és a tananyagot elsajátítsák. A hatékony kommunikációnak mindig is alapfeltétele volt a beszélgető társ ismerete, és ha alapvetően nem is közös nyelvet beszélnek, az üzenetközvetítőnek ismernie kell azt a beszédmodot, amelyet a másik fél megért. Teológiai síkon ennek a lényegéről Pál apostol akként vall, hogy missziós munkája, az evangélium közvetítése érdekében *hébernek héber, görögnek görög lett*. Ennek egyik szép bizonyítéka az athéni Areopágoszon elmondott beszéde (ApCsel 17,16–34), amely mind a korabeli sztoikusok, mind a politeizmus keretében az „ismeretlen isten” iránt is vallási nyitottságot mutató polgárok fülének ismerősen csengett, pedig egy új tartalomra irányította figyelmüket. Bátorítóak azok a friss kutatások, amelyeket Bereczki Enikő generációs szakember a nemzedékkutatással foglalkozó honlapján ismertet,¹³ amelyek szerint az újabb generációk valóban jobban idegenkednek az egyházi keretektől, a formális vallási tartalmaktól az előzőeknél, de spirituális éhség szempontjából növekedés figyelhető meg

¹² A görög mitológiában lásd a kezdeti, kaotikus korszak ősiszteneinek detronizálását Kronosz, a rendezett idő megtestesítője által, majd a fiainak hatalomátvételét Zeusz vezetésével. Hasonló történik a kánaáni és a mezopotámiai térségben is a régi és a fiatal istenek között. Bővebben erről lásd: ELIADE, Mircea (1995): *Vallási hiedelmek és eszmék története I.* Budapest, Osiris Kiadó. 55–78., 125–143., 216–230.

¹³ https://panpeterstop.blog.hu/2019/03/05/generaciok_es_a_hit.

náluk. A történelmi egyházak vallástanítással, ifjúsági munkával megbízott szakembereinek érdemes odafigyelniük ezekre a jelzésekre. A tét óriási, nem elég a nemes, értékes tartalmakat birtokolni, hanem létfontosságú, hogy miként csomagolják, tálalják, kínálják ezeket, mert a szabad piacgazdaság működési mechanizmusainak értelmében az nyer, aki hatékonyabb, aki gyorsabban és színvonalasabban kínálja a portékáját. Már rég nem egyoldalú igazság, hogy „jó bornak nem kell cégér”, mert a kínálatok kavalkádjában igenis fontos az értékes lelki tartalmak közvetítése szempontjából is a vallásdidaktikai marketing. Egyházi oldalról sokszor nem is az ebbéli képességek hiánya okozza a legnagyobb akadályt, mert fejleszthető humán erőforrás éppenséggel volna, de a Szentlélek munkájának félreértelmezése gyakran káros tétlenséget eredményez. Változatlanul egyik hitigazság marad az a meggyőződés, hogy az ember Istenhez vezetésében a másik ember csak egy „hitvány szolgál”, mert ennek a munkának az igazi alanya az Ige és a Szentlélek.¹⁴ Isten szolgálja azonban nem háríthatja saját feladatait a Szentlélekre, aki történetesen pont őt bízta meg azzal, hogy legjobb tudása szerint cselekedjen, minden talentumát kamatoztassa a gyermekek Istenhez vezetésében.

A generációs változások okozta kihívások mellett oda kell figyelnünk az össztársadalmi szinten jelentkező, szülőket-tanárokat-diákokat egyaránt átformáló folyamatokra is. Európának ebben a szegletében egyszerre kell szembenézni a posztkommunista társadalom káros/kóros örökségeivel, és a posztmodern utáni társadalom ide is elérkezett sajátosságaival, amelyek egyszerre hatnak. Ebbe a tanulmányba még vázlatosan sem fér bele egy átfogó korrajz, így a teljesség igénye nélkül csak egy olyan vonást emelünk ki, amely rendkívüli jelentőségű nevelésügyi kérdésekben. A poszt-posztmodern társadalom egyik feltűnő vonása az emberközpontúság előtérbe nyomulása, „a mai európai ember az egót (»én«) állítja középpontba, a világhoz csak a ma közkeletű »What's in it for me?« (Mire jó ez nekem?) kérdéssel tud közeledni. Fő érvelése a »Nekem jogom van...« mondattal kezdődik.”¹⁵ Az előbbi sorok írója tanulmányában egy közel száz évvel korábbi műből idéz: a spanyol José Ortega Y Gasset *Tömegek lázadása* című írásából veszi át a tömegember két alapvonását, amely közül „az egyik vitális vágyainak, tehát személyiségének korlátlan kiterjesztése, a

¹⁴ WELKER, Michael (2018): *Isten Lelke. A Szentlélek teológiája*. Debrecen – Kolozsvár, Exit Kiadó. 230–238.

¹⁵ ILLIK Péter (2018): *Európa alkonyi fényben – A „poszt-posztmodern” öreg földrésze*. Budapest, Unicus Kiadó. 57.

másik a teljes hálátlanság mindaz iránt, ami megteremtette számára a gondtalan létét”.¹⁶ A spanyol publicista magyarázatát is közli, nevezetesen azt a megállapítást, hogy ennek az eredője az elkényeztetés, hiszen az elkényeztetett gyermeknél, akiben azt a benyomást keltik, hogy mindent szabad neki kötelességek nélkül, ugyanezeket a kóros elváltozásokat tapasztalni, mert képtelenné válik önnön határai felismerésére.

Az önzőség, a másik ember szükségleteinek figyelmen kívül hagyása nem újkeletű jelenség – a bibliai első testvérpár ikonikus példája jelzi, hogy az énközpontúság csírája ott lapul Ádám és Éva minden ivadékában, és kérdés, hogy mit kezd vele. Az őstörténetben Káinnak nem sikerült úrrá lenni a romlásba döntő érzésein; a figyelmeztetés ellenére, amikor Isten számon kéri tőle testvérét, a másik ember hollétét, akkor pimaszul azt válaszolja, hogy: „Hát őrzője vagyok én a Testvéremnek?” (1Móz 4,9). Korunk nagy nyomorúsága, hogy olyan nagy iramban távolodnak el az emberek egymástól, hogy a káini viszonyulás már nem egyedi, hanem általánosan jellemző. Önzőségét táplálja az oly sokat hangoztatott önmegvalósítás igénye, a mindenhol hangzó és fennén védett jogok sokasága, miközben a másokért érzett felelősség eltölpül vagy feloldódik távoli célok, hangzatos projektek gondolatában („mentsük meg a bolygót, a kihalt állatfajokat”, miközben a szomszédjának jószerevével már a nevét sem ismeri). A pozitív pszichológia által javallott dicséret, bátorítás hatására és a Maslow-piramis legalján elhelyezkedő dolgok aránylag könnyen elérhetővé válásának következtében ez az embertípus valóban erősnek érzi magát. Ereje tudatában már csak azért sem próbál másoknak segíteni, mert úgy véli, hogy ő sem szorul mások segítségére. A valóságban persze ez az erő felettebb ingatag. Az online térben például sokan egészen felbátorodnak, különféle blogokban merész, esetenként sértő, mások becsületébe galádul belegázoló megjegyzéseket tesznek. Ugyanezeknek az embereknek inába szállna a bátorság, ha szemtől szemben találkoznának vitapartnereikkel, akik visszakérdeznek, ha mások valós jelenlétében kellene meg is indokolniuk, észérvekkel alátámasztaniuk légből kapott véleményüket. Nemcsak szellemi, de fizikai értelemben is oly törekeny a kor emberének az ereje, hiszen a víz- és gázvezeték, az áramhuzalok és műholdsugarak, az élelemszállító hálózatok olyan kényelmet biztosítanak számára, amilyen régen a királyoknak sem járt ki, de mindez koldusi nélkülözésbe fordulna át, ha valamilyen külső erő hatására a csapokat elzárnák. A hőzőngő, önmaga körül forgó ember vélt ereje csak olyan, mint annak az ötéves gyermeknek a bátorsága, aki születésnapja

¹⁶ I. m. 59.

alkalmából elhatározza, hogy immár elég nagy ahhoz, hogy külön szobába költözzön, de naplemente után félóránként különféle ürüggyel hívja magához az édesanyját (egyszer éhes, aztán szomjas, fázik, majd a takaró esett le, rág valami a falban stb.), mígnem a bölcs szülő saját kényelmére hivatkozva ajánlja fel a visszaköltözést, és tapintatosan nem emlékezteti gyermekét a kicsinységére. Az elkényeztetett, a bátorság álcája mögül elő-előlépő sérülékeny ember megtorpanásai alkalmával nem szívesen vallja be, hogy mennyire rá van utalva másokra, de szíve mélyén ilyenkor alig várja, hogy felé hajoljon valaki. A vallásórák többek között éppen erre az odahajlásra, az egymás iránti felebaráti szeretet begyakorlására tanítanak, és megértetik az emberrel, hogy nem kell magára vennie a világ által kínált fenegyerekszerepet, nem kell mindig tökéletesnek és erősnek látszani, mert Isten pont olyannak fogadja el, amilyen, és a Tőle jövő segítség csodáját akkor élheti át, ha lemond az egoja köré épített hősszerepről, és akkor Pálhoz hasonlóan elmondhatja: „amikor erőtlenség vagyok, akkor vagyok erős” (2Kor 12,10). Az iráni származású kortárs keresztyén író a vallási hagyomány átadásának gátjairól töprengve megállapítja, hogy „a modern világ végül is annyira végletesen magabiztosnak tűnhet”, ezért az önátadást, alázatot hirdető hagyományok számára csak akkor nyerhet teret, ha előbb kritikusként felvállalja „a modern bizonyosságok megkérdőjelezőjének szerepét”.¹⁷ A vallásórák kínálta lelki út sem elfogadható addig, ameddig valaki túlságosan bízik a világ töretlen fejlődésében és saját vágyainak feltétel nélküli kielégítésében.

A korábban idézett spanyol író által megrajzolt arckép kapcsán nem az a tragikus, hogy a száz évvel ezelőtt rögzített vonások, az ego túlfeszítése és a hálátlanság még mindig jellemzőek, hanem az, hogy eredetileg csak a tömegemberre vonatkoztak, de mára a vezetőket, a magukat értelmiségiként meghatározó személyeket is egyre nagyobb mértékben áthatja ez a magatartásforma. Naivság volna azt hinni, hogy ez a keresztyén közösségeket nem érinti, azzal pedig mindenképp számolni kell, hogy az iskolai vallásórákra érkező gyermekek zöme ilyen közegből érkezik, tehát felettébb ellenszenves lesz számára egy olyan Isten, aki jogot formál arra, hogy határt szabjon neki. A korábbi valláspedagógiai kézikönyvek elsősorban a fejlődéslélektani sajátosságok miatt hangsúlyozták, hogy előbb Isten szerető arcát kell megismertetni a gyermekekkel, és semmiképp sem szabad a kegyetlen

¹⁷ AHMARI, Sohrab (2023): *Szakadatlan szál – A hagyomány bölcsessége korunk káoszában*. Budapest, MCC Press. 33–35.

szigort sugalló történetekkel kezdeni.¹⁸ Az „elkényeztetett”, a környező világ által önzővé torzított gyermekeknek még nagyobb körültekintéssel kell bemutatni előbb azt, hogy Isten kicsoda, mit tett a világért, hogy azt is megértsék, a normák, a határainkat kijelölő törvények nem felesleges, önkényesen felállított korlátok, hanem ezek az igazi „szabadság útjelzői”.¹⁹

2. Quo vadis vallástanítás/hitoktatás? Gondolatok a vallástanítás színterei mentén

A tanulmány első része egy visszatekintés és elemzés kívánt lenni, de nem maradhatunk adósok a jövőre mutató tervekkel, cselekvési stratégiák felvázolásával sem, amelynek a jelenlegi helyzet mérlegeléséből kell kiindulnia.

Mindhárom szintéren leolvasható az a számos rombolás, amit a kommunista diktatúra évei jelentettek. Ami a rendszerváltáskor még csak hajszálrepedések formájában jelentkezett, az mára mély szakadékként tátong. Közel negyven éven át árgus szemekkel figyelte a besúgóhálózat az embereket, és a szabad vallásgyakorlás korlátozása, a megfélemlítések és az antiklerikális propaganda odáig hatottak, hogy ki megfélemlítésből, ki a többség által sodortan, de egyre többen távolodtak el Istentől és a vallási közösségektől. A kontraszelekció következtében a nevelők, a jobb időkben jó példát mutató értelmiségiek zömmel kicserélődtek olyanokra, akik szakmai szempontból sem voltak mindig hozzáértőek, de emberi tartás szempontjából inkább a meghunyászkodás, mások boldogsága árán feltörekvő emberek rossz példáit mutatták. A kommunista laza munkamorál és a magántulajdonhoz való áligazságos viszonyulás beidegződései még évek múlva is kísértenek.

A posztmodern világot csak művészeti alkotások révén, mozivásznakról és holmi közvetett forrásokból – s ilyenként csak madártávlatból – szemlélő kelet-közép-európai ember szédületes gyorsasággal került olyan helyzetbe, hogy a saját múltját még nem dolgozta ugyan fel, de már az eddig még ismeretlen gyökerekből eredő nyugati valóság hatja át az életét. Jóléti társadalmat óhajtott, amit többé-kevésbé meg is kapott, de annak minden

¹⁸ GYÖKÖSSY Endre (2001): Pszichokatechetikai problémák, In: Bodó Sára – ifj. Fekete Károly (szerk.): *Katechetikai és Valláspedagógiai szöveggyűjtemény*. Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem. 125.

¹⁹ A kifejezést lásd: LOCHMAN, Jan Milic (1993): *A szabadság útjelzői*. Budapest, Kálvin Kiadó. 1., 17., 18.

működési mechanizmusával együtt. Elsőként a milliós nagyságrendű vendégmunkásréteg találkozott az újszerű valósággal, de a média és a határokon átívelő intézményhálózatok, kapcsolathálók révén hamarosan mindenki érintetté válik.

Az átalakulások előnyeit és hátrányait egyaránt látnunk kell, és mindez nem maradhat feldolgozatlanul, ha nem szeretnénk bármilyen sodrás áldozatai lenni, hanem a számunkra igazán fontos értékek mentén szeretnénk folytatni a jövőt. A keresztyén közösségek ennél egy lépéssel mindig többet is akarnak, nevezetesen az értékeiket szeretnék a következő nemzedéknek is továbbadni.

A továbbiakban a vallásos nevelés egymásba fonódó három színterét a gondolatkörök világosabb megjelenítése végett külön alfejezetben tárgyaljuk.

2.1. Első színtér: a család

A család a társadalom legkisebb egységeként néhány egyedi vonástól eltekintve leképezi azt, amit a saját korának társadalma mutat. Az előbb említett átalakulási folyamatok, kihívások tehát a református családokat is érintik. A vallásos nevelés ebből az olyan-amilyen családból indul ki, hiszen a gyermekek Istenhez vezetésének bizonyítottan a leghatékonyabb mesterei a szülők, nagyszülők. Ilyenként a vallásos nevelés tökéletesebbé tétele érdekében a család nevelésével kellene kezdeni, hiszen vak nem vezethet világtalant. Fontos volna tehát, ha családi szinten minél több szülő jó példával tudna elől járni az Istenszerető életmód tekintetében, és a szülők tudatosan készülnének a családi szerepkörök keresztyén mérce szerinti betöltésében. Az egyház ebben a tekintetben nem eszköztelen, hiszen az ifjúsági alkalmak, felnőtt bibliaórák, belmissziós szövetségek munkája és az esküvőket közvetlenül megelőző jegyesbeszélgetések mind áldott lehetőségek arra, hogy a keresztyén családmódellet tudatosan felvállalók száma növekedjen. Ugyanakkor számolni kell azzal a ténnyel is, hogy nő a válások, az egyszülős vagy a mozaikcsaládok száma. Anyagilag bizonynyal nagyobb haszonnal jár a külföldi vendégmunka, de a gyermeke nevelés szempontjából akár végzetes félresiklásokhoz is vezethet az egyik vagy akár mindkét szülő tartós hiánya.

2.2. Második színtér: a gyülekezet

A keresztyén vallásgyakorlat sohasem volt magánügy, mert a felfele mutató Istenkapcsolat mindenkor a vízszintes irányban kibontakozó emberközi kapcsolatok, a koinónia letéteményezője volt. A gyermekek Istenhez vezetésének második fontos színtere

is a gyülekezeti közösség. A közösség által együtt átélt istentiszteleti alkalmakon ideális esetben a gyermek már magzati korában részt vesz, az anyaméhből bekapcsolódik a közös éneklésbe, imádságba. Születését követően a legősibb bibliai előírások szerint is ott a helye – már a választott nép gyakorlatából ismerjük ezt: ezért vitték fel Jézust már nyolcnapos korában a templomba, hogy bemutassák őt Istennek és a gyülekezeti közösségnek, és végrehajtsák az Istennel kötött szövetségbe való betagozódás jeleként a körülmetélési szertartást. Az újszövetségi kortól kezdve a keresztség jelenti a szövetségbe való bekapcsolódást. Az utóbbi sákramentum alkalmával a református egyház szertartási rendje szerint nemcsak a gyermek lelki neveléséért közvetlenül felelő szülők és a keresztszülők, de az egész gyülekezeti közösség fogadalmat tesz arról, hogy a gyermek vallásos neveléséhez tevőlegesen is hozzájárul.²⁰

A gyermekeknek szánt vallásórák, bibliahetek, táborok stb. komoly humán erőforrást és infrastrukturális háttérrel igényelnek, amelynek biztosítására a gyülekezeti tagok által fizetett fenntartói járuléknak egy bizonyos hányadát szokás elkülöníteni. Ideális esetben a gyülekezeti tagok azt is bevállalják, hogy bizonyos helyzetekben ugyanúgy rászólnak a rakoncátlankodó gyermekekre, mint sajátjaikra, ugyanúgy elbeszélgetnek velük, mint saját gyerekeikkel, unokáikkal. Nagyobb egyházközösségekben empirikus mérésekkel is igazolták, hogy milyen jótékonyan hat mindkét célcsoportra, ha egy egyházközösség felügyelete alatt óvoda és öregotthon is működik, és időnként a gyerekek átlátogatnak az idősekhez.

Évszázadokon át magától értetődően működött az, amit Ady gyermekkori karácsonyairól feljegyzett, hogy „a templomba hosszú sorba’ indulnak el, ifjak vénék...”,²¹ azaz a szülők gyermekeiket karon ülve, kézen fogva hozták magukkal a templomba. Kevésbé szerencsés, de még mindig örömdetes, ha a kedves szülők legalább elküldik a gyereket a vallásórára, de ilyen esetekben nagyon gyakori jelenség, hogy amit a vallásórán felépítenek, az leomlik estére, mint magas Déva vára, hiszen nincs meg az építménynek az a masszív alapja, amit csak a család adhatott volna meg. Sajnos a

²⁰ „Most pedig a gyülekezetet kérdezem: Ígértek-e, fogadjátok-e, hogy gyülekezetünk gyermekeinek hitbéli nevelése érdekében minden töletek telhetőt megtesztek? Ígértek-e, fogadjátok-e?” A gyülekezet felel: „Ígérjük és fogadjuk.” In: [név nélkül] (2010): *A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása*. Kolozsvár, A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata. 43.

²¹ ADY Endre (é. n.): *Karácsony*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/ady-endre-13441/versek-14C48/karacsony-14C64/> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).

harmadik eset is egy létező valóság immár saját köreinkben is, és pedig hogy a gyülekezeti alkalmakra sem a szülők nem mennek el, sem a gyerekeket nem küldik.

Akár szüleikkel, akár nélkülük érkeznek a gyermekek, és annak dacára is, hogy sokan egyáltalán nem érkeznek meg oda, az egyházközségeknek kötelességük megszervezni a gyermekek számára a gyülekezeti vallásórákat. A régi rendszerben erre hetente mindössze néhány órás időszavat szabtak meg az állami hatóságok, arra hivatkozva, hogy az iskolákban folyó szocialista nevelői munkát nem szabad megzavarni, s így kizárólag szombat du. 16 órától vasárnap délig szabadott vallásórákat és konfirmációi előkészítőket tartani. Akkoriban sokszor kiállították az iskolai tanárokat a templom felé vezető útra, hogy megfélemlítésként jegyezzék fel a vallásórára, templomba menő gyerekek nevét. Romániában, nem utolsósorban az ortodox többség merészségének az ernyője alatt, legtöbbször ezeknek a tanároknak a gyermekei is elmentek legalább a konfirmációi előkészítőkre.

Sajnálatos módon, amikor már minden szabaddá vált, az utóbbi időszakban napvilágra kerültek olyan esetek is, amikor az egyházközség a gyerekek kis létszáma vagy az iskolai vallásoktatásra hivatkozva elmulasztotta ezeknek az alkalmaknak a megtartását, ezért az esetek orvoslására külön is felhívta az egyházkerület vezetősége a figyelmet.

Tény, hogy a korábban is említett szekularizálódási folyamat hatásaként a családok részéről egyre gyakoribb, hogy a gyermekeket hagyják kimaradni a vallásórákról olyan helyeken is, ahol a gyülekezet egyébként példás rendben igyekszik megszervezni a gyerekeknek szánt alkalmakat. Székely József, kolozsvár-alsóvárosi lelkipásztor a lelkési szolgálatról, és elsősorban az igehirdetési gyakorlatról írt könyvében a gyülekezeti vallásórák sikertelenségét egyértelműen az iskolai vallásórák rovására írja: „A gyülekezeti életre, és ezen belül a vallásoktatásra, konfirmációi felkészítőre határozottan negatív hatással van az iskolai vallásoktatás, mert a valamennyire még vallásos szülők is elintéztnek vélnek ezzel minden vallással kapcsolatos kérdést. Tehát már nem tartják fontosnak azt, hogy a gyermekeiket a gyülekezetbe küldjék, esetleg, hogy ők maguk hozzák el őket...”²² Az Istentől és egyházi közösségtől eltávolodott szülők körében kétségtelenül bőven akadnak olyanok, akik egybemoszák a kettőt, sőt, ha rajtuk múlna, akkor az iskolai vallásórák helyett is valami szerintük hasznosabb órára járatnák csemetéiket, hiszen ízlések tekintetében a pompontáncról kezdve a nyelvórákig széles a kívánságlista. A Debrecenben megvédett, és egyébként ragyogó doktori dolgozatnak a fogalmazásmódja mégis rendkívül sértő és

²² SZÉKELY József (2019): *Hivatás a hivatal árnyékában*. Kolozsvár, Exit. 109–110.

bántó annak a folyamatnak az ismeretében, amely az iskolai vallásoktatás létjogosultságának a visszaállításától a mai minőségi tanterveink kidolgozásáig tartott. Neves és névtelenségbe burkolózott, elkötelezett iskolaépítők tucatjainak éjszakákba nyúló türelmes munkájának köszönhetően mindeddig az iskolai vallásoktatást ért támadásokat is sikerült kivédeni, és a tanárutánpótlásról is gondoskodni. Mindezt abból a szent meggyőződésből végezték, hogy az evangéliumot mindenki felé közvetíteni kell „akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő” (2Tim 4,2). Nagyon erős az a kijelentés, hogy „határozottan negatív hatással van az iskolai vallásoktatás”, hiszen az iskolai vallásoktatás pillanatnyilag az egyetlen olyan lehetőség, amely által szinte minden református gyereket el lehet érni, még azokat is, akik formailag már egy református gyülekezetbe sem tartoznak.²³ Elgondolkodtató, hogy a népszámlálási adatok szerint Kolozsváron tízezerrel több református él, mint ahányat a gyülekezetek számon tartanak. Jó indulattal ezeknek egy részét Erdély valamelyik szegletében, a szülőhelyükön számon tartják, és fizetik is haza az egyházfenntartói járulékot. Vajon ki másnak van alkalma megszólítani a sehova sem tartozó családok gyerekeit? Persze köztudott, hogy a hitét nem gyakorló családok gyermekeinek a szívébe hullajtott Igemagok olyanok, mint a bibliai példázatban a tövisek közé hulló mag: szárba szökken, de megfojtják a gyomok. Elméletileg azonban annak az esélye is megvan, hogy némely gyermek esetében az a vallásórán elhangzó törekeny Igemag a szívének egy olyan szegletébe esik, ahol csíráképes marad mindaddig, ameddig épp olyan életkörülmények közé nem kerül, hogy az ő életében is kibontakozhat a hit. Ezek már Isten titkai, és ahogyan Dávid királynak tilos népszámlálást tartani azzal a céllal, hogy a saját tulajdonát számba vegye, mert a nép az Istené, így a vallásóra hatékonyságát, az elvégzett munka eredményét sem szabadna ilyen bátran méricskélni, és főleg nem leminősíteni mások munkáját.

A szerző által megfogalmazott kritikák között az is szerepel, hogy az iskolai vallásórákon elvárt magas osztályzatok csorbítják a tantárgy tekintélyét. El lehet játszani azzal a gondolattal is, hogy a csupa kognitív ismeret nem tudása alapján beírt negatív osztályzatok vajon mit eredményeznek? A tantárgy rangjának, súlyának az emelkedését biztosan nem. A kritika azzal folytatódik, hogy „pozitív hatással lenne az iskolai

²³ Németországi vonatkozásban is olvashatunk hasonló helyzetről, azaz olyan gyerekekről, akik számára az iskolai vallásórák jelentik az egyetlen kapcsolódási pontot az egyházzal. Lásd: HUBER, Wolfgang (2002): *Az egyház korszakváltás idején – Társadalmi átalakulás és az egyház megújulása*. Budapest, Kálvin Kiadó. 264.

vallásoktatásra, ha a gyülekezeti lelkipásztorok, gyülekezeti vallásoktatók és az iskolai vallásoktatók között lenne valamiféle kapcsolat, esetleg a gyermekek vallásos nevelése érdekében történő együttműködés”.²⁴ A megállapítása helytálló, de ezzel valójában nyitott kapukat döngtet. Országszerte számos olyan iskolai vallástanár dolgozik, aki valamelyik gyülekezet elkötelezett tagjaként együttműködik a helyi közösséggel. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy a tanári katedra olyan sok tanórából áll, amit csupán néhány óriási városi iskolában lehet egy helyen teljesíteni, így a vallástanárok zöme több iskola és település között ingázik, és ezek közül csupán egy egyházközségben képes a gyülekezeti életben is aktív szerepet vállalni.

Együttműködésért kiált akár intézményesített szinten is a két típusú vallásóra összehangolása. Az összehangolás esetében nem feltétlenül a tananyagban mutatkozó átfedések kiküszöbölésére kell gondolnunk, sőt bizonyos ismétlődő tanegységek határozottan jótkönyen hatnak. Az iskolai és a gyülekezeti vallásórák műfajilag is különbözőek. Jóllehet a romániai iskolákban a felekezeti alapon megszervezett vallásórákon magától értetődőnek számít, hogy az óra imádsággal indul és végződik, azért az iskolai munkamódszerek és óraserkezet az iskolai tanórák sajátosságait hordozzák. A gyülekezeti gyerekfoglalkozások azonban zömmel istentiszteleti jellegűek, csak a gyermekek szintjére hozottan. Ezek egyik célja a gyermek bekapcsolása a gyülekezeti élet körforgásába. Mindkét vallásóra esetében azonban elengedhetetlen az alapos tervezés, amiben az iskolák jelenleg lépéselőnyben vannak. Az iskolai vallásórák számára a tanügyminisztériumi rendeletek megkövetelik a nagyon alapos munkaterv szerinti oktatói munkát. A nemzeti kerettanterven túl a pedagógusok egyéni munkaterve is alaposan kidolgozott, átlátható tervezést mutat. A gyülekezeti gyerekmunka terén is szükség volna sokkal átfogóbb munkatervekre; erre jó példák a nyári vakációs bibliahetek, amelyek rendkívüli sikerességének nyitja az alapos előkészítő munka, a mindenki számára elérhető munkafüzetek, amelyek előkészítésében több iskolai vallástanár is oroszlánrészt vállal, és nagyszerűen dolgoznak együtt a gyülekezeti lelkipásztorokkal.

Az „egyház hívogató hangját” süketül fogadó szülők miatt joggal aggodalmaskodik minden gyülekezeti vezető. Akármire is hivatkoznak hárításként ezek a szülők, gyülekezeti szinten sem szabad feladni a küzdelmet. A leghallhatóbb hívogatások egyike, ha a vallásórát sikerül vonzóvá tenni, ha a gyülekezeti vallásórákon is érvényesül az az alapelv, amit az

²⁴ I. m. 110.

iskolai oktatók régen gyakorolnak, hogy a vallásóra tartalmát nézve krisztocentrikus, de a munkamódszerek tekintetében gyerekszerű. Nagyvárosokban is eredményes lehet ez a hozzáállás.²⁵

2.3. Harmadik szintér: az iskola (egyházi és állami)

A 90-es évek elején nem véletlenül számított az egyházi rendezvényeken Reményik Sándor *Templom és iskola* című verse²⁶ az egyik legtöbbször idézett versnek. A rendszerváltást követően a romániai magyar nyelvű történelmi egyházak szerették volna helyreállítani egyházi iskolahálózatukat. Az előző évszázadokban a nyugati keresztyénség számára magától értetődőnek számított, hogy a templom körül anyagi lehetőségeinek függvényében az első intézmény az iskola, amit kialakít, a másik a diakóniai munkát szolgáló szociális intézmények sora. Az iskolák fenntartását egyházuk iránt elkötelezett patrónusok mellett általában komoly földbirtokok is biztosították. A háborút követően a keleti tömbhöz besorolt országokban végrehajtott államosítás nyomán az iskolákhoz tartozó gazdasági egységeket is mind elvették az egyházaktól, ami a visszaszolgáltatási folyamatokat is nagyban megnehezítette, elhúzódó tárgyalások, perek sokaságához vezetett. Romániában csak néhány iskola került vissza az egyházakhoz, de azok nyomban a rendszerváltást követően, és többnyire teljesen új tanári karral, igazi újjraalapítás formájában. Magyarországon pedig évtizedekkel később, főként a polgári kormány égisze alatt, számos iskolának válnak az egyes felekezetek a jogi fenntartóivá, de ezek az ún. táblacserés iskolák, amely működés közbeni, a humánerőforrás és a tanmenetek drasztikus kicserélése nélküli átállást jelent. Mindkét országban jellemző azonban, hogy az iskolák anyagi forrásait biztosító földbirtokok,

²⁵ Az utóbbi évtizedben gyakorlati jó példa kínálkozik a Kolozsvár-Törökvágási Egyházközségben, ahol a lelkipásztor évek óta bevonja a gyerekmunkába a Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar rátermett hallgatóit. A lelkes fiatal egyetemisták, akikben találkozik a gyerekek iránti szeretet és a hivatásfejlesztés vágya, heti több alkalommal várják az egyházközség területén élő gyermekeket életkori sajátosságaiknak megfelelő vallásórákra. A jó szervezésnek és a gyerekmunkára kiképzett munkatársak összehangolt munkájának évek óta az a példás eredménye, hogy a gyermekek szívesen járnak ezekre az alkalmakra. Sajnos nem mindenkinek áll módjában megfelelő munkatársakat találni és foglalkoztatni, de ahol lehet, ott érdemes erre odafigyelni.

²⁶ REMÉNYIK Sándor (é. n.): *Templom és iskola*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/remenyik-sandor-1DE81/romon-virag-1935-1E947/ahogy-lehet-1EBBC/templom-es-iskola-1EC26/> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).

gazdasági egységek nem kerültek vissza az egyházakhoz, és azok negyvenéves használatának ellenértéke sem kerülhetett terítékre a visszaszolgáltatásokról szóló diszkurzusokban. Másfelől az egyházhoz visszakerült iskolák az állami tanintézetekhez hasonlóan állami támogatásban részesülnek. Az utóbbi intézkedés jogalapját elsősorban az képezi, hogy az adófizető polgároknak egy szabad országban joguk van a világnézetük szerinti oktatási egységben taníttatni gyermekeiket és ehhez megfelelő állami támogatásban részesülni. Ugyanakkor minden politikai instabilitásra utaló jel félelmeket idéz elő, amelyek a kommunista diktatúra alatti rossz tapasztalaton alapulnak, amikor is a hatalmával visszaélő vezető párt ideológiai alapon szólt bele az iskolaügybe.

A keresztyén egyházak nagy kihívása, hogy milyen legyen a jó egyházi iskola? Hízolgő, ha a szűlők azért és azzal az elvárással választják ezeket a tanintézeteket, mivel ott jobban odafigyelnek a gyermekekre és a közösségi életre, magas színvonalú, minőségi oktatást biztosítanak stb. Azonban nem elégséges jónak vagy esetenként jobbnak lenni a többi intézménynél. A felekezeti iskolák hagyományosan a hit és a tudomány találkozásának fellegrvárai voltak. Az ott tanulók úgy ismerkedhettek meg a világgal, csodálhatták meg a természet működését és a művelődéstörténet vívmányait, hogy minderre nem egy esetlegesen létező képződményként tekintettek, hanem teremtett világként, ami mögött nevelők megláttatták velük a teremtő Istent is. Táblacserés iskolák esetében az első nehézség az lehet, hogy hivatalból csak az iskolalelkész és a vallástanár azok, akik személyes hitvallásukkal is rá tudnak világítani a keresztyén értékrend életformáló erejére, és jótékony hatásáról bizonyosságot tudnak tenni a gyerekeknek. Ideális esetben az összes szaktanár hozzájárul a munkájával ehhez az Istenre mutató oktatói, nevelői feladathoz, hiszen a egyáltalán nem közömbös, hogy a kegyelmes Istenről mit tanít a magyartanár, a természettudományok oktatói látják-e a fizikai jelenségek, törvényszerűségek mögött azt a transzcendentális valóságot, aki mindennek eredője és összefogója? Csak reménykednünk lehet, hogy a sok jó szakember a maga módján keresi és meg is találja Istent, és azonosulni tud azzal az értékrenddel, amit a fenntartó egyház hirdet. Ehhez sok türelemre, kitartásra, a pedagógusok iránti elfogadó szeretetre lesz szükség, és a folyamatos továbbképzés, lelki tréningek lehetőségének a biztosítására. Egyébként aligha válnak igazi keresztyén iskolákká. Karácsony Sándor, a nagy református nevelőegéniség erről így vélekedik: „...református keresztyén pedagógia annyiban lehetséges, amennyiben lehetnek és vannak pedagógusok között is református keresztyének. Ezek a pedagógusok mind relációba jutottak már

Jézus Krisztussal, számukra és életükben az Ige tényezővé vált. Ez a tény egész iskolai magatartásukon meglátszik.”²⁷

Az egyházi iskolák másik nagy kihívása, hogy a más felekezetekből vagy a felekezeten kívüli közegből érkezett gyermekekhez úgy viszonyuljon, hogy ne adja fel saját hitelvéit, de velük szemben semmiféle vallási erőszakot ne gyakoroljon. A posztkommunista országok nagyon különbözőek a tanulók vallási elköteleződését, világnézeti hovatartozását illetően. A statisztikai adatok sok szempontból mérvadóak, és az egyház missziós stratégiájában, a mássághoz való viszonyulás kérdésében mindenképpen figyelembe kell venni ezeket.

Számolnunk kell azzal, hogy a felekezeti iskolákra és az állami iskolákban folyó felekezeti vallásórákra térségünkben sem tekint mindenki kitörő lelkesedéssel. A nyugat-európai országokban ez részben azzal is magyarázható, hogy a felekezeti alapon megszervezett vallásórák száma minimálisra csökkent, a más kultúrkörökből érkező, migrációs háttérű tanulók száma exponenciálisan nőtt az utóbbi évtizedekben, valamint a keresztyén felmenőkkel rendelkező gyerekek zömének sincs mára semmiféle egyházi kötődése. Ilyenként a vallásórák fokozatosan átalakultak afféle művelődéstörténeti bevezetővé, ahol minden világvallást ugyanolyan súlyozással ismertetnek, és a tanárnak egyik iránt sem szabad elköteleződést mutatnia. Ez a furcsa eltolódás a keresztyénsemlegesség irányába azonban tőlünk nyugatabbra is nyugtalanítja azokat, akik a szülők által tudatosan választható hagyományos vallásórákat is fenyegetve érzik a korszellem elvárásai által. Wolfgang Huber, a Berlin-Brandenburgi Egyházkerület egykori püspöke akkor fogalmazta meg határozott ellenérveit, amikor Brandenburg Tartomány iskoláiban a nem egyházi kötődésű tanulók jogaira és igényeire hivatkozva a hagyományos vallásórák helyére egy „felekezetsemleges” tantárgyat vezettek be, kivéve ezzel az immár egyharmados kisebbségbe szorult keresztyén gyerekek hitbeli fejlődésének lehetőségét az iskolai keretek közül. A német teológus a következőképpen érvel: „A »hitvallás semleges« vallásismertetés mint olyan, semmiképpen nem járható útja az életteli eszmecserének [...] Egy szabad társadalomban egyébként sem szabad olyan viszonyokat teremteni, hogy a vallástól való függetlenség szabadsága elsőbbséget élvezzen a vallás szabadságával szemben. Félreértés lenne a negatív vallásszabadságot ilyen egyoldalúan a pozitív vallásszabadság elé helyezni.”²⁸

²⁷ KARÁCSONY Sándor (1943): Lehetséges-e református elvű világnézeti nevelés elméletben? In: *A magyarok Istene*. Budapest, Exodus. 182.

²⁸ HUBER (2002), 270–271.

A 2012-es romániai népszámlálási adatok merőben más képet mutattak a vallási hovatartozás szempontjából, így ateistának és valláson kívülinek a lakosság mindössze 0,21%-a vallotta magát, 0,16% tartozott más valláshoz és 6.25%-ról nincsenek pontos adatok a vallási hovatartozást illetően.²⁹ A 86,45%-os ortodox többség után a reformátusok a harmadik helyen állnak a maguk 3,19%-ával. A felekezetek szempontjából mindenképp örömdetes, hogy Romániában pillanatnyilag 13 keresztyén felekezet és a muszlim közösség (itt a Dobrudzsában élő őshonos kisebbségre kell gondolnunk) jogosult az iskolákban saját nemzeti kerettanterv alapján vallásórákat tartani. A rendszerváltás utáni évtizedben a vallás tantárgy a kötelező tantárgycsomag része volt, azzal a kitételrel, hogy a vallásszabadság jegyében minden szülőnek joga volt gyermeke számára felmentést kérni a vallásóráról. A „felekezetsemlegesség” hóbortja azonban Romániát is elérte, és egy harsány kisebbség, egy parlamenti lobbicsoport által elérte, hogy a román honatyák megszavazzák a tanügyi törvénynek azt a módosítását, ami a vallásórát áthelyezte a választható tantárgycsomagba, és ilyenként a szülőknél mindhárom iskolai ciklus elején kérvényezniük kell, ha azt szeretnék, hogy gyermekük a felekezetük szerinti vallásoktatásban részesüljön.³⁰ A törvénymódosítás indítványozóinak fő érve az volt, hogy a gyermekeket a vallásórán „indoktrinálják”. Nézőpont kérdése, hogy ezt bóknak vagy elmarasztalásnak tekintsük-e. Minden, gyermeke testi-lelki és spirituális fejlődéséért felelősséget érző szülő számára létfontosságú kérdés, hogy gyermeke olyan világnézeti nevelésben részesüljön, amelyet a családja sajátjának tekint. Azonban felettébb furcsa, ha mások szeretnék megszabni, hogy a vallásórán mi történjen, milyen hitvallási alapra építkezzenek. Persze vágyak szintjén bárki fantáziálhat arról, hogy milyen világnézetet valló gyerekek kerüljenek ki az iskolapadokból, de ez a választás a gyakorlatban mégiscsak az egyén, és kiskorúak esetében a szülő döntése kell, hogy legyen. A keresztyén ember számára a tízparancsolat V. pontjában megfogalmazottak – „Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened adott neked!” – tágabb értelemben azt is jelentik, hogy tiszteld felmenőid Istenét

²⁹ NEGRUȚI, Sorin (2014): Evoluția structurii confesionale din România de la 1859 până în prezent, In: *Revista Română de Statistică – Supliment nr. 6*, 2014/37. Online változat: https://www.revistadestatistica.ro/supliment/wp-content/uploads/2014/09/RRRS06_2014_A2_ro.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).

³⁰ Ordinul MECS nr. 5232/14.09.2015 privind aprobarea *Metodologiei de organizare a predării disciplinei Religie în învățământul preuniversitar*. Cap. II. Art. 3. <http://www.edu.ro/index.php/articles/23550> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).

és értékrendjét, tőlük megtanulhatod, hogy kicsoda Isten, és hogyan kell Őt tisztelni, mit nyújt neked, és mit vár el tőled, mert ez a megmaradásod nyitja.

A törvénymódosítás megingatta azt az elképzelést, hogy az országban mindenki számára magától értetődő, hogy minden gyermek automatikusan részesedhet a szüleitől kapott vallási hovatartozás szerinti vallási nevelésben. A törvénymódosítás több új kérdéssel, feladattal is szembesítette az egyházakat. A veszteség egyértelmű azon a téren, hogy az ún. „peremkeresztyének”, a felekezetükhöz csak papíron vagy már úgy sem tartozó szülők esetében immár nem lehet arra számítani, hogy a gyermek úgyis ott lesz a vallásórán, és részesülhet abban a vallási nevelésben, amit már otthon nem képesek megadni számára. Ahhoz azonban, hogy a vallásilag nem elkötelezett, a felekezetükhöz tudatosan már nem ragaszkodó szülőket meggyőzzék a vallásórák hasznáról, a minimum követelmény, hogy a vallásórák mind tantervi szinten, mind a megvalósítás folyamatában vonzóak legyenek. Bár a külső bírálatok elsősorban az ortodox tankönyveket és tanterveket illették, minden felekezetnek komoly szakmai kihívást jelentett azoknak a tanterveknek a megírása, amelyekben előírászerűen meg kellett jelennie azoknak a kompetenciáknak, amelyeket az Európai Unió nevelésügyi szakemberei látni szeretnének a jövő nemzedéknél. Szakmai szempontból ezek a kompetenciák rendjén is lennének, hiszen az állandóan változó világgal csakis az tud lépést tartani, aki ezekben valóban jártas. A nagy kihívás az volt, hogy ezeket minden felekezet a saját hittartalmi, értékrendjének a megjelenítése mentén szeretné fejleszteni, hiszen például a református vallásórakon az Igeközpontúságról nem szabadna lemondani. Ezeket a tanterveket az első két iskolai ciklus számára 2016 végéig, a líceumi osztályok számára 2025 végéig kellett kidolgozni. A református tantervkészítőket nem érte váratlanul a feladat: mind képzésük, mind tanítási gyakorlataik révén otthonosan mozogtak az új tantervi követelmények világában, a változatos didaktikai módszerek, a gamifikáció tekintetében pedig különösen is jelesre vizsgáztak. Az alábbiakat a gyakorlat is igazolja, nem pusztán a tanfelügyelők és az egyetemi oktatók által végzett rendszeres látogatások alkalmával. 2025-ben látott napvilágot egy német teológusnő doktori értekezése, aki közel három esztendőt töltött az országban az Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház tanügyi referenseként, majd részben az akkor, részben a későbbi látogatásai, kutatásai során szerzett tapasztalatai alapján írta meg disszertációját a romániai kisebbségi egyházak iskolai vallásoktatásának helyzetéről. A reformátusokról alkotott képe komplex, elismerően nyilatkozik a tanórákon tapasztalt digitális eszközhasználat gördülékenységéről, valamint

hiányosságként értelmezi, amit egyébként magunk is, azaz hogy egyelőre nincs elégséges tankönyv (a hivatalos tankönyvek megírása nem a felekezetektől, hanem a minisztérium által kiírt pályázatok számától függ). A reformátusokra vonatkozó következtetésében megállapítja: „Az oktatás egyértelműen felekezeti és bibliai alapú, és nagyon jó képzési és továbbképzési struktúrákból, valamint magas szintű nemzetközi hálózatépítésből profitál. Az európai szabványok már bevezetésre kerültek, de még folyamatban van a megvalósításuk, és még időre van szükség. (...) Az iskolai oktatást kiegészíti egy átfogó egyházi gyermek- és ifjúsági munka.”³¹ A szerző éppen a számunkra bóként ható bibliai és felekezeti alapú jellegzetességben érzékeli az európai irányelvek maradéktalan megvalósulásának a hiányát. Pillanatnyilag teljesen más kontextusban élünk, nem találkozunk napi szinten azzal a mássággal, ami a mai német társadalmat áthatja, de jó reménységgel vagyunk afelől, hogy a saját felekezeti identitásunk erősítése és a bibliai megalapozás nem akadály, hanem éppen letéteményezője lehet a mássággal való találkozás békés, barátságos elfogadásának. Ide kívánczik Babits közismert versrészlete: „Mindenik embernek a lelkében dal van / és a saját lelkét hallja minden dalban. / És akinek szép a lelkében az ének, az hallja a mások énekét is szépnak.”³²

Következtetések

Nyomban a rendszerváltás követően a református iskolaszervezés és vallásoktatás megszervezése, az ezt szavatoló törvényi keretek visszaállítása volt az elsődleges feladat. Időközben a folyamatos társadalmi változások, az emberek életterének és életmódjának radikális átalakulása újabb és újabb kérdésekkel szembesít. Egyszerre kell a kommunizmus örökségét és a poszt-posztmodern valóságot feldolgozni, a különféle generációs sajátosságokat

³¹ WITTICH, Gunda (2025): *Der schulische Religionsunterricht der Minderheiten in Rumänien. Eine Wahrnehmung und Deutung im europäischen Bildungskontext aus evangelischer Perspektive*. Bonn – Hermannstadt, Schiller Verlag. 225. „Der Unterricht selbst ist klar konfessionell und bibelorientiert gestaltet und profitiert von sehr guten Ausbildungs- und Fortbildungsstrukturen und einem hohen Grad internationaler Vernetzung. Die europäischen Standards sind angekommen, sind aber noch auf dem Wege der Umsetzung und brauchen noch Zeit. ... Flankiert wird der schulische Unterricht von einer umfangreichen kirchlichen Kinder und Jugendarbeit.“

³² BABITS Mihály (é. n.): *A vihar*. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00089/02766.htm> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).

megérteni. A vallástanítás terén növeli a feszültséget az a tény, hogy a hagyományátadás természetrajza megköveteli, hogy nem lehet a tartalmak, a vallási közösség által vallott hitigazságok rovására eszközölni a változtatásokat, az oktatási stratégiák újratervezését. A református vallásoktatás utóbbi évtizedeire visszatekintve és a jövőre mutató kihívásokat mérlegelve megállapíthatjuk, hogy sikerült a vallási tantervek, a didaktikai eszköztár és módszerek korszerűsítése, a tanárközpontú oktatásról a gyerekközpontúra való áttérés oly módon, hogy a tanítás menete gyerekszerű, de a közvetített értékrend a hagyományainknak megfelelően Igeközpontú maradt.

Felhasznált irodalom:

- A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása* (2010). Kolozsvár, A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata.
- AHMARI, Sohrab (2023): *Szakadatlan szál – A hagyomány bölcsessége korunk káoszában*. Budapest, MCC Press.
- APÁCZAI CSERE János (1656): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*. Kolozsvár. 1656. november 20. <https://mek.oszk.hu/05000/05038/html/gmapaczai0002.html> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).
- ELIADE, Mircea (1995): *Vallási hiedelmek és eszmék története I.* Budapest, Osiris Kiadó.
- GYÖKÖSSY Endre (2001): Pszichokatechetikai problémák, In: Bodó Sára – ifj. Fekete Károly (szerk.): *Katechetikai és Valláspedagógiai szöveggyűjtemény* (szerk.): Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem. 122–133.
- HUBER, Wolfgang (2002): *Az egyház korszakváltás idején – Társadalmi átalakulás és az egyház megújulása*, Budapest, Kálvin Kiadó.
- ILLIK Péter (2018): *Európa alkonyi fényben – A „poszt-posztmodern” öreg földrésze*. Budapest, Unicus Kiadó.
- KARÁCSONY Sándor (1943): Lehetséges-e református elvű világnézeti nevelés elméletben? In: *A magyarok Istene*. Budapest, Exodus.
- LOCHMAN, Jan Milic (1993): *A szabadság útjelzői*. Budapest, Kálvin Kiadó.
- LUKÁCS Olga (2023): A vallástanár változásainak századai: lelkész–iskolamester–kántortanító, In: Lukács Olga (szerk.): *HITTEL és TYUDOMÁNNYAL, A Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar 30 éve a Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretében*. Kolozsvár, Multiradix. 15–24.

- NEGRUȚI, Sorin (2014): Evoluția structurii confesionale din România de la 1859 până în prezent, In: *Revista Română de Statistică – Supliment nr. 6*, 2014/37. Online változat: https://www.revistadestatistica.ro/supliment/wp-content/uploads/2014/09/RRRS06_2014_A2_ro.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).
- PÉTER István (2023): Visszatekintő az elmúlt harminc évre, In: Lukács Olga (szerk.): *HITTEL és TYUDOMÁNNYAL, A Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar 30 éve a Babeș–Bolyai Tudományegyetem keretében*. Kolozsvár, Multiradix. 25–38.
- SZÉKELY József (2019): *Hivatás a hivatal árnyékában*. Kolozsvár, Exit.
- WELKER, Michael (2018): *Isten Lelke. A Szentlélek teológiája*. Debrecen – Kolozsvár, Exit.
- WITTICH, Gunda (2025): *Der schulische Religionsunterricht der Minderheiten in Rumänien. Eine Wahrnehmung und Deutung im europäischen Bildungskontext aus evangelischer Perspektive*. Bonn – Hermannstadt, Schiller Verlag.

Internetes források

- ADY Endre (é. n.): *Karácsony*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/ady-endre-13441/versek-14C48/karacsony-14C64/>
- BABITS Mihály: *A vihar*, <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00089/02766.htm> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).
- ENACHE, Smaranda (szerk.) (2007): *Educația religioasă în școlile publice, promovarea interesului superior al copilului în educația religioasă. Monitorizarea educației religioase în școlile publice din România*. Târgu-Mureș, Editura Pro Europa. https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/liga-pro-europa/educatia-religioasa-scolile-publice_2007.pdf. https://panpeterstop.blog.hu/2019/03/05/generaciok_es_a_hit.
- Ordinul MECS nr. 5232/14.09.2015 privind aprobarea *Metodologiei de organizare a predării disciplinei Religie în învățământul preuniversitar*. Cap. II. Art. 3. <http://www.edu.ro/index.php/articles/23550> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).
- REMÉNYIK Sándor (é. n.): *Templom és iskola*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/remenyik-sandor-1DE81/romon-virag-1935-1E947/ahogy-lehet-1EBBC/templom-es-iskola-1EC26/> (utolsó megtekintés dátuma: 2025.09.30.).
- Vasfüggöny. <https://www.sopronikirandulas.hu/sopron/paneuropai-piknik-emlekhely.html>